

Múltunkból

Nagy Péter Tibor

Vázlat az egyházi és állami oktatáspolitikáról két világháború közötti történetéhez

Ha a társadalomban csökken az egyházi szolgáltatásra a kereslet, ha növekszik az egyház által nehezen befolyásolható oktatáspolitikai aktorok száma és ereje, ha az oktatás növekvő költségeinek nincsen meg az egyházi fedezete, akkor az egyházak önerejükkel képtelenek megőrizni oktatáspolitikai súlyukat.

Az egyház és az állam oktatási viszonya minden polgári oktatási rendszerben három jól elkülöníthető problémára oszlik:

1. Az egyes egyházak lehetőségei és jogai az oktatási rendszer egészét szabályozó központi dokumentumok (tantervek, tankönyvek, tanári segédkönyvek, utasítások, mintatanítások, házirendi keretszabályok) tartalmának szabályozása, és ennek másik oldalaként a felekezeti el nem kötelezett csoportok állam által biztosított joga ezeknek a dokumentumoknak a befolyásolása.

2. Az egyes egyházak lehetőségei és jogai a nem általuk fenntartott intézményekben folytatott tevékenységre: hitoktatásra, iskolai imára, vallásos ifjúsági mozgalmak szervezésére, és ennek másik oldalaként az állampolgár állam által biztosított joga, hogy mindezekből kimaradjon.

3. Az egyházak mint iskolafenntartók viszonya az állam oktatáspolitikájához, ezen belül az oktatásfinanszírozáshoz, a tanügyigazgatáshoz, az iskolafelügyelethez, a szervezetpolitikához, és ennek másik oldalaként az állampolgár állam által biztosított joga, hogy településén, megyéjében, országrészében milyen formában részesedhet nem felekezeti oktatásban.

*

1. Közismert, hogy a két világháború között az oktatási-nevelési tevékenység egészének vallás erkölcsi célkitűzése egyre erőteljesebbé vált. Az iskolatípus céljait körvonalázó törvénypreambulák – legyen szó akár középiskoláról, akár polgári-ról – mindig hangsúlyozták, hogy az iskolai nevelés (egyik) célja a vallás erkölcsi nevelés. Mindez természetes módon áthatotta a nevelést a történelmi eszméktől egészen az iskolai ünnepekre vonatkozó minisztériumi dokumentumok megfogalmazásáig. A kereszt(y)én(y)ség szelleme tankönyvek – természetesen főleg a történelem- és irodalomtankönyvek – jóváhagyásának is fő szempontja volt.

A nacionalizmus fogalmának átalakulásával azonban veszélyes riválisa jelent meg a vallás erkölcsi ideológiának. A századforduló hangos, jelszavas nacionalizmusa a nyelvi terjeszkedés és a nemzeti szimbólumok nacionalizmusa volt, nem kapcsolódott össze sem meghatározott társadalmi eszményekkel, sem világnézettel. A nacionalizmus összefonódása a konzervativizmussal, majd a szélsőjobboldalissal – ebben az értelemben – a két világháború közötti ideológiai élet terméke. A

kereszt(y)én(y) egyházak ambíciója az iskolai szellemiséget meghatározó ideológiai szerep növelésére – az egyre nagyobb mértékben szekularizálódó társadalomban – mindinkább *rászorult a nacionalizmus eszmei támaszára*. (A társadalmi szekularizáció mérhető jegyei egy hangsúlyozottan kereszt(y)én(y) közéletet élő országban: a templomba járás csökkenő aránya, a vegyes házasságok növekvő száma, a házasság előtti nemi kapcsolatok orvos-statisztikailag igazoltan növekvő aránya.)

A nacionalizmus és kereszt(y)én(y)ség közös elemeinek hangsúlyozása pedig a nevében egyetemes katolikus hagyomány partikularizálódását éppúgy elősegítette, mint a tradíciójában jórészt német evangélikus egyház nemzeti keretek közé hátrálását. Természetesen a református egyház sem tud ellenállni a kísértésnek, hogy a dualizmus korában még egyensúlyban levő kettős történelemképét – a protestantizmus mint hagyomány európai alternatívákhoz kötődése és nemzeti vallás mivolta – az utóbbi javára egyirányúsítsa, s az izraelita egyház fő gondja is a hazafiság hangsúlyozása.

Az új szövetséges, a nacionalizmus összefonódása az *antidemokratikus hagyománnyal* éppen kapóra jön azoknak, akik az egyházakon belüli pluralizációt és demokráciát elleneztek: a századfordulón még aktív – és kultuszminiszteri támogatással is erősödő – katolikus autonómiamozgalom végtelenen legyengül, s a protestáns egyházakban is megerősödik a papi elem súlya a választott testületekkel szemben. A liberális zsidó polgárság is folyamatosan veszít teret egyháza konformistáival szemben. Nemcsak a világiak és az egyházi hierarchia ellentéte ez: az egyházak alsóbb csoportjainak püspök kari megregulázásához is segítséget nyújt az állami szabályozás: 1935 után a katolikus szerzetesrendi autonómia szorul vissza a püspöki karnak és az államnak alávetett Katolikus Középiskolai Főigazgatósággal, Katolikus Tankönyvügyi Bizottsággal szemben, csökken a protestáns igazgatók (tanteület által) választásának demokratizmusa. A *Hóman Bálint* vallás- és közoktatásügyi miniszter felszólítására 1935 márciusában összeült nyolc izraelita községkerület küldöttei a VKM érdekeinek megfelelően, legfelső szabályalkotó és ellenőrző hatóságot, Országos Képviseletet teremtenek.

A kereszt(y)én(y)-nemzeti egységnek alárendelődik a *konfesszionális pluralizmus is*, Országos Közoktatási Tanácsbeli alkukban kopik meg a protestáns vagy katolikus történelemszemlélet markánssága – s születik meg a felekezeti autonómiát alig engedő hivatalos álláspont *Pázmányról* vagy *Báthoriról*, *Szent Istvánról* vagy *Bethlenről*.

Nem feladatunk itt a *Nyíri Tamás* és *Majsai Tamás* által oly mélyen elemzett kereszt(y)én(y) teológiai antijudaizmus és a politikai *antiszemitizmus* összefonódásának felidézése, az oktatási szféráról szólván inkább arra hívnánk fel a figyelmet, hogy a történelmi kereszt(y)én(y) egyházak felső vezetésének zsidóellenessége még azt is tolerálhatóvá tette számukra, hogy törvényesen elismert felekezethez tartozók jogkorlátozásáról – először a magyar történelemben – *ne törvény, hanem rendelet* döntsön: arra utalunk, hogy az 1920-as egyetemi numerus clausus törvény *nem módosította* sem a *Eötvös* korabeli, sem a *Csáky*-féle egyházpolitikai törvényeket: „a népfajokhoz és nemzetiségekhez tartozók arányszámának” betartásáról szól: miniszteri rendelet szögezi le, hogy az izraelita felekezethez tartozók egyazon népfaj és nemzetiség tagjaiként tekintendők. Az a szigorú magyar törvényes elv, hogy a nemzetiség és felekezetiség két különböző kategória, a magyar történelmi egyházak ellenzése nélkül miniszteri rendelettel módosítottatott.

A kereszt(y)én(y) gondolat annak ellenére, hogy a szekularizáció előrehaladt a társadalomban, erősebb lett az iskolában. Természetes, hogy rendkívüli árat

kellett fizetnie érte: olyan szövetséget kellett kötnie a nacionalizmussal és antiliberizmussal, mely – nemcsak az egyházakon belüli szellemi megújulás előtt emelt akadályokat, hanem – végig a húszas-harmincas évek folyamán a hagyományos konfesszionalizmust is visszaszorította, sőt a vészkorszak idején a kereszt(y)én(y)ség alapértékeinek vállalását is lehetetlenné tette.

2. Az iskola, a nevelés egész szellemiségétől elkülönült módon vizsgálhatjuk az egyház célirányos jelenlétét a szocializációs folyamat egészében. 1920-ban az iskoláztatási kötelezettség hatékonyabb biztosítása – mely törvényjavaslat formájában a hadifogoly apát a családi munkamegosztásban az – iskolát mulasztó gyerekekkel pótló szülői stratégia megváltoztatására látszott irányulni – egy nyilván előre lejátszott forgatókönyvű parlamenti módosítás következtében a *vasárnapi templomlátogatás kötelezettségét* garantáló törvényt vált.

Az a tény, hogy a tankötelezettség magában foglalja a templomjárás kötelezettségét, teljes fordulatot jelentett a dualizmus korának – nyelvükben, attitűdjeikben ugyan egyházbaráttá finomodó – kultuszminisztereivel szemben, akik a magyar kultúrharc eredményeit végül mégsem vették vissza.

Azon alapvető eötvösi szabályozást, mely a hitoktatást és a hitoktatást egyértelműen kívül helyezte a tantestületen és az államigazgatásilag ellenőrzött tevékenységen, 1923-ban felülvizsgálták, és a *hitoktató a tantestület tagja lett*.

A hitoktatókat nemcsak az őket alkalmazó iskola vonatkozásában „közalkalmazottították”, hanem „másodállásuk” piacán is. Az iskolafenntartók és hitoktatók közötti jövedelmi súrlódásokat VKM-rendelet rendezte azzal, hogy előírták az *óradíjnak* az állami népiskolában kapottal azonos összegét.

A „*magyar hiszekegy*” rendeleti bevezetése a legsajátabban felekezeti – mert az egyház társadalmi-történeti szerepéhez nem kötődő – tevékenységet, az imát vonta be a politikai propaganda gépezetébe.

A magyar kormány egy 1935-ös jogszabállyal elrendelte az iskolai *imádságok egyöntetűségét* a nem felekezeti iskolákban. 1938-ban a tapasztalatok alapján a VKM úgy döntött, hogy az imát úgy kell módosítani, hogy hangos elmondása közben ütemesen tagolódjék. Köztudomású, hogy a nagyobb hangerővel, ütemesen elmondott szövegek, különösen azok mindennapi ismétlődése, erősítik a kollektív érzést a gyermekben, míg például a csendes imádkozás éppen a „négy szemközt Istennel” individuális felelősségtudatát erősítette.

Az iskolaorvosi hálózat növekedése – amit a BM, a TB, a szélsőjobboldal és a szociáldemokrácia egyaránt támogatott – a hitoktatók sérelmére történt, megkérdőjelezte a gyerekek *szexuális felvilágosításával* kapcsolatos monopóliumukat.

A *magaviselet elbírálásának* szempontjai között a valláserkölcsi meggyőződés – melynek megítélése a hitoktató kizárólagos kompetenciájába tartozott – a harmincas évektől külön nem, csak a „nemzethűség”-gel együtt szerepelt. Utóbbinál nem a „meggyőződés”, csak a „hazafias magatartás” számított, azaz a nacionalista propagandatevékenységben, a leventemozgalomban stb. való részvétel. A tanügyigazgatás – nyilván változó hatékonysággal – örködött azon, hogy a legbuzgóbb vallásos életet élő gyermek se kaphasson az utóbbi nélkül jelest.

A főigazgatók legaktívabbika az OKT-ben javasolta, hogy a középiskolai tantervi anyag között a bevett vallásfelekezeti vallástananyaga is szerepeljen. „*Kíváncsok ugyanis, hogy a felügyeleti hatóságok hatékonyabban ellenőrizhessék az egyes vallástan órákon folyó tanítást.*”

Az iskolai vallásos mozgalmak lehetőségeinek növekedése is együtt járt tanügyigazgatási kontrolljuk növekedésével. A *Szolgárdát* egy 1925-ös rendelet

már engedélyezte az állami iskolákban is (e tömegmozgalom nemcsak az elitjét szedte össze a tanulóknak, mint például a kongregáció.) A VKM ennek ellenére 1937-ben megtiltotta általa kevésbé ellenőrizhető külső személyek részvételét ennek irányításában – annak ellenére, hogy ezt maguk a túlterhelt hitoktatók kérték. A legnagyobb csapást azonban a felekezeti nevelés egyik leghatékonyabb intézményeként szolgáló *cserkész*et – az interkonfesszionális levante javára történő – visszaszorítása jelentette. Ez egyidejűleg a militáns, jobboldali tábori lelkészek egyházon belüli megerősödését is jelentette a könnyedebb pedagógus-cserkészvezető papokkal szemben.

Összességében a tantárgyi órán kívül zajló iskolai valláserkölcsei nevelési lehetőségei nagyobbak, autonómiája pedig kisebb lett a Horthy-korszakban.

3. A húszas évek oktatáspolitikája az egyházi iskolafenntartás számára egyértelműen kedvező volt. Klebelsberg expanziós politikája nemcsak kormányzati, hanem társadalmi erőforrásokat is növekvő mértékben vont be, a nagytőke és nagybirtok forrásaira támaszkodás a bürokratikus kontroll expanziójának természetes határt szabott, ez pedig a fenntartói autonómiának kedvezett.

Az 1924-es középiskolai törvény – a munkaerőpiac és a szülői kereslet oldaláról egyaránt érkező nyomások ellenére – az iskolaszervezet átjárhatóságát szorgalmazó tanügyi racionalitás és baloldali érvelés ellenében megőrizte a klasszikus gimnázium, a görögöt–latint tanító humángimnázium típusát, mely az egyházi gimnáziumok oktatási elitjének érdekeit szolgálta.

A Hóman-féle 1934-es törvény eltörölte ezt az iskolatípust: az „igazi” középiskola egyetlen útját mutatta fel. Egyszerre volt cél – a polgárihoz, felsőkereskedelmihez némileg hasonló középiskolatiság, a reáliskola megszüntetésével – az alsóbb társadalmi csoportok esélyeit eltorlaszolni, a gazdaság képviselőinek érdeklődését a középiskolai tananyag befolyásolása iránt csökkenteni, illetve a humángimnázium felszámolásával lehetetlenné tenni, hogy az elitértelmiség – a nemzeti középosztály átlagát meghaladó – görögös–latin műveltséggel különüljön el, hogy az egyházi iskolák sajátos, nemcsak szellemiségében, de műveltségeszményben is elkülönülő alternatívát mutassanak fel.

Fontos új rendelkezése volt a törvénynek a felügyelet lehetőségeinek kiterjesztése, amely az egyházak határozott ellenállása ellenére bővítette az állam lehetőségeit a nem állami fenntartású iskolákban: az állami finanszírozás arányának növekedése nagyobb beleszólást tett lehetővé a tanügyigazgatásnak. A reform egyik legfontosabb célja volt a szelekciós szakasz beiktatása. Eszerint maga az érettségi nem, csak annak egy külön záradéka képesít az egyetemi tanulmányokra. Az új tanügyigazgatási törvény után a továbbtanulás kérdésében a „szakágazati szempontokat eltűz”, nem az államtól, hanem az egyháztól függő szaktanárok, „a konzervatív-liberális” iskolai vezetés, a „partikuláris érdekeket előtérbe helyező fenntartók” kezéből a minisztérium által kinevezett érettségi biztos, azaz a politikus-ideologikus tanügyigazgatás kezébe adta át a jogosítványokat. Ez a változás az egész magyar középosztály második szelekcióját eredményezte: az egyetemre kerülési lehetőségét korlátozta.

A középiskolai törvény tagadhatatlanul széles társadalmi vitája egyfajta kísérlet is volt az egyházi vezetők és alkalmazottak reakcióinak mérésére. A „kísérlet” fényes sikerrel járt: mindenki úgy viselkedett, hogy modellálni lehetett belőle az oktatási rendszer lényegi reformját célzó tanügyigazgatási törvény várható hatását: az egyházi hierarchia képviselői nem örvendeztek, de nem vállaltak nyílt

konfliktust, az egyházi alkalmazott tanárok továbbléptek a közalkalmazotti státus irányába, s ezért hajlandók voltak feladni valamit a szabadságukból.

Az 1935-ös tanügy-igazgatási törvény előtt az elemi iskolázásban az egyház-közösségekkel és megyei tanfelügyelőkkel, a községi képviselőtestülettel való konfliktusok kezelése volt a tanfelügyelőségek feladata, az iskoláztatási kötelezettség biztosítása, az iskolaállítási kötelezettség behajtása sajátos együttműködést igényelt a helyi közigazgatással. A tanfelügyelőknek együtt kellett működniük nemcsak a választott megyei közigazgatási bizottsággal, hanem közigazgatási bírósági fellépéssel is számolniuk kellett, ha az iskolai adók elosztása vagy a tanítók kinevezése bármiféle felekezeti elfogultságot tükrözött.

A középiskoláknál a helyi társadalom legtekintélyesebb – és egyházi iskolák fenntartása végett részben tandíjfizetésre is kész – polgárai, a leendő hallgatók képzettségi színvonalának romlásától féltő egyetemek és a saját vagyonnal, csak általuk mozgatható tagokkal rendelkező szerzetesrendek a tanügyigazgatás partnerei.

A tanügyigazgatás természetes törekvései a hatáskörök kiszélesítésére, az igazgatás „racionalizálására”, felső politikai segítség hiányában nem érhettek el sikert.

A harmincas években viszont két tendencia találkozott: az oktatásügyi kontroll racionalizációjának igénye és az egyöntetű nemzeti világnézet kialakításának, ellenőrzésének politikai igénye. Mindkét igény szemben állt az egyházak érdekeivel: az egyik szervezetszociológiai értelemben, a másik az új típusú világnézeti dichotómiák megteremtése mentén csökkentette az egyházak világnézet-ellenőrző befolyását.

A tanügy-igazgatási kerettörvény látványosan átalakította a rendszert. A korábbi egyenrangú szakfőigazgatóságok és megyei tanfelügyelőségek helyett területi igazgatási egységekre osztotta az országot, ezek élére tankerületi főigazgatókat állított és hatáskörüket valamennyi középfokú iskolatípusra kiterjesztette, iskolalátogatókat, tanulmányi felügyelőket osztva be a tankerületi főigazgatóságokra; a népiskolai tanfelügyelőségeket pedig a főigazgatóságok alá osztotta be. A tanügyigazgatás és felügyelet lehetőségeit markánsan megnövelte, az iskolafenntartók szerinti differenciálást erősen lecsökkentette.

Az iskolaigazgatási rendelkezéseket az iskolaszervezet rendezése követte. Az 1938-as szakiskolai és tanítóképzési, illetve 1940-es népiskolai törvénnyel véglegesen kialakult az alap- és középfokú intézményrendszer kerete, bemerevült az iskolastruktúra, az iskolai karrier három párhuzamos útja, gyakorlatilag tízéves korra beépített választási kényszerrel. Három iskolai karrier egymás mellett élése alakult ki: a 8+0-ás, a 4+4+4-es, a 4+8-as. Ha feloldjuk e jeleket, a három út a következő: 1. nyolcosztályos elemi, mely az esetek nagyobbik részében sehová nem vezet tovább, 2. a négy elemire plusz négy polgárra épülő négyéves szakképző iskola, mely a legelítéletű felsőoktatási intézményekre nem jogosító érettségivel zárul, 3. a négy elemi után választható nyolcéves egységes középiskola, mely a legrangosabb egyetemek felé is továbbvezet. A tanügyigazgatás, mint láttuk, itt is lehetőséget kapott, hogy a „továbbtanulási záradék” révén korlátozza az egyetemre lépés automatizmusait.

Az egyház által kinevezett *igazgatóknak a tanárokat minősítő hagyományos tevékenysége* az új oktatáspolitikában elégtelennek tűnt, ezért építette be minden iskolába a tankerületi főigazgató a saját, új szempontok alapján kiválasztott megbízottait. Az iskola hagyományos hierarchikus viszonya megbomlott, a

tanárok már nemcsak az igazgatótól, hanem egy kollégájuktól, az új tanügy-igazgatási koncepciónak leginkább megfelelő kollégájuktól is függésbe kerültek. Ehhez járult a tankerületi főigazgató által kiküldött szakelőadóktól és tanulmányi felügyelőktől származó minősítés.

Államigazgatási úton behajtható szemponttá válik a *tanmenetek*, óratervek, óravázlatok tanári, tanítói elkészítése. Egymást érték a mintatanítások. Rendkívül megnő a tanórán kívüli tanári-tanítói tevékenység kontrollja.

Az egyházi iskolák burkolt államosítását az egyházak észre is vették. „Az iskolai törvénykezéssel, főként pedig a végrehajtás során kialakuló jogszokásokkal felekezeti iskoláink észrevétlenül államosíttatnak” – vonja le a végső konklúziót a Duna-melléki református egyházkerület 1938-ban. „A politikai népszerűség céljából olyan áramlatot indítottak el az egyház iskolái... ellen, amelyet nemcsak a szélsőséges pártok, hanem a konzervatívabbak is támogatnak” – írja az esztergomi hercegprímás 1941 nyarán. A katolikus középiskolák főigazgatása az eddigi rendi jelleg megszüntetésével területi jellegűvé vált, három regionális tankerülettel. A három főigazgató között az elnök-főigazgató tartott kapcsolatot, aki a főigazgatóság képviselőjét a Katolikus Középiskolai Főhatóságnál, illetve a VKM-nél ellátta (PPK: 1938. okt. 4. 15. pont). Ez ügyben a legkeményebb konfliktus az volt, amikor *Kelemen Krizosztom* pannonhalmi főpát tisztségéről lemondott, mert – ahogy a miniszterelnöknek 1942. október 8-i sürgönyében írta – „rendjének az iskolákhoz való ősi jogait a Katolikus Iskolai Főhatósággal szemben megvédeni nem tudja”. A konfliktust mégsem vállalták fel a nyilvánosság előtt.

Ennek az államosításnak a tartalma a széles iskolalátogatói jogkörben, az állami tanterv részleges bevezetésében, a tankönyvi pluralizmus leépítésében jelenik meg. Erre lehetőséget egyrészt a finanszírozás nyújt, mégpedig azért, mert a nagy egyházak képtelenek belátni, hogy iskolarendszerük mind az igényekhez, mind lehetőségeikhez képest túlméretezett, hiszen a hívők iskolaadói és tandíjai, valamint az egyéb egyházi források együttesen sem elegendők ennek az óriási iskolarendszernek a finanszírozására: mindenképpen államsegélyt kell igénybe venniük. Másrészt viszont az, hogy az egyházak vezetői a katolikus autonómiatörvényekkel vagy a túlzott protestáns gyülekezeti kontrollal kevésbé tudtak megbékülni, mint az állami beavatkozással.

*

Végigtekintve a három témakörön megállapíthatjuk: noha az egyházak lehetőségei az állam oktatásszabályozó tevékenységének befolyásolására, az iskolai vallásos-kölcsi nevelésre, valamint saját iskolák fenntartására nőttek, illetve nem csökkentek, az egyházak mind kevésbé maradhattak önmaguk – mindinkább az állami oktatáspolitikára kerültek. Ha a társadalomban csökken az egyházi szolgáltatásra a kereslet, ha növekszik az egyház által nehezen befolyásolható oktatáspolitikai aktorok száma és ereje, ha az oktatás növekvő költségeinek nincsen meg az egyházi fedezete, akkor az egyházak önerejükből képtelenek megőrizni oktatáspolitikai súlyukat. Ha szerepük mégis változatlan marad vagy növekszik, súlyos árat kell érte fizetniük annak a politikai vagy bürokratikus erőnek, mely ezt lehetővé tette. Szélsőségesen fogalmazva: a „szabad egyház szabad államban” eszménye helyébe a „fogoly egyház a fogoly államban” állapota lépett.

Irodalom

- A felhasznált irodalom és levéltári források részletes jegyzéke megtalálható: Nagy Péter Tibor: A magyar oktatás második államosítása. *Educatio Könyvkiadó, Bp., 1992.* 217–242. o. A fenti gondolatok részletesebb kifejtését lásd a szerző alábbi tanulmányaiban: Egyház–állam–oktatás. A tradíciók és értelmezésük. = *Világosság*, 1991. 11. sz.; A Tanügyigazgatás totalitárius átszervezése Magyarországon 1935–1945. = *Pedagógiai Szemle*, 1985. 2. sz.; A numerus clausus történetéhez. = *Magyar Pedagógia*, 1985. 2. sz.; The meanings and functions of classical studies in Hungary in the 18th–20th century. In: *Aspects of Antiquity in the History of Education*. Hildesheim, 1992; The social and political status of the Hungarian elementary school teachers. In: *The social role and evolution of the teaching profession in Historical Context*. Joensuu, 1989.; Vallástörténet, erkölcsstan, nemzetnevelés. = *Hiány*, 1990. 17. sz.; Egyház–Állam–Oktatás 1848–1945. = *Educatio*, 1992. 1. sz.
- A Budapestvidéki tankerület igazgatóinak értekezlete Miskolcon. 1929. május 20–21. Miskolc (1929).
- A Magyarországi Evangélikus Egyházegyetem szabályzata a közép- és középfokú iskolák és intézetek látogatásáról és rendszeres tanulmányi felügyeletéről. Győr, 1942.
- A katolikus püspöki kar konferenciáinak könyvatos jegyzőkönyve – Országos levéltár.
- A korszerű közszolgálat útja 1–6. k. 1936–1940.
- Adóstatisztika I., IX. PM Budapest, 1938.
- Bucsay Mihály: A protestantizmus története Magyarországon. Gondolat, Bp., 1985.
- Csizmadia Andor: A magyar állam és egyházak jogi kapcsolatainak kialakulása és gyakorlata a Horthy-korszakban. Akadémiai Kiadó, Bp., 1966.
- Horváth József: A nem állami iskolák és a nem állami tanítók jogviszonyai. Makó, 1937.
- Hóman Bálint: Művelődéspolitikai. Bp., 1948.
- Hóman Bálint irathagyatéka az OSZK Kézirattárában.
- Husztai József: Gróf Klebelsberg Kunó életműve. MTA, Bp., 1942.
- A magyarországi református egyház egyetemes konventje jegyzőkönyve. Bp., 1938.
- Kornis Gyula: Magyarország közoktatásügye a világháború óta. Bp., 1927.
- Kósa Kálmán: Közoktatásügyi igazgatás és iskolafelügyelet. Bp., 1942. Országos Oktatásügyi Tanács.
- Kubinszky Lajos: A vallás és közoktatásügyi igazgatási jog vázlata. Bp., 1947.
- Móra Mihály: Az egyházi adó és az egyházközség alapkérdései az egyházi és világi jog szerint. Bp., 1941.
- Móra Magda: A székesfehérvári tankerületi főigazgatóság 1936–1949. = *Levéltári Szemle*, 1976. 65–72. o.
- Népnevelési kérdések a szegedi tankerület iskolafelügyelőinek értekezletén. Közzéteszi Kisparti János. Szeged, 1937.
- Oláh János: Az 1935. VI. tv. végrehajtása a szegedi tankerületben = *M. Ped.* 1988. 4. sz.
- Pest Megyei Levéltár tankerületi főigazgató elnöki iratai.
- Szabolcs Ottó: A magyar nevelés története az 1920-as években. Neveléstörténeti Kutatócsoport dokumentáció.
- Szabó Miklós: Politikai kultúra Magyarországon 1896–1986. Bp., 1990.
- Szántó Konrád: A katolikus egyház története, Szent István, Bp., 1986.
- Török Jenő: A katolikus Autonomia-mozgalom. Bp., 1941.
- Utasítás a közoktatásügyi irányításról szóló 1935. VI. tc. végrehajtására. 3500/1936. Budapest.